

זיהום אוויר, הלכה ואקטיביזם קהילתי

הקדמה*

המשבר האקולוגי, אשר מאיים על החיים על פני כדור הארץ הנו בעל פנים רבות. החיים בכל מגוון הצורות שלהם ניזוקים ונעלמים על ידי הגידול הבלתי פוסק של צורכי האדם. אולי, האיום המידי ביותר, ואף האירוני ביותר, הוא המחלה והמוות שהאנושות המודרנית הביאה על עצמה, במודע ושלא במודע.

התקדמות הטכנולוגיה יוצרת מרחב שלם של סכנות בלתי צפויות במוצרי הלוואי והפסולת שלה, אשר מזיקים לבריאות הפיסית ולרמת החיים. אחת מהפעילויות היותר אחראיות של המדע בדור האחרון הייתה צבירת הראיות השיטתיות בנוגע להשפעות המזיקות של מזהמים אלו, הזורמים למים שאנו שותים ולאוויר שאנו נושמים. ישנה מודעות גדלה והולכת בחברות מערביות רבות לסכנות אלו וישנה מחויבות גדלה והולכת להתמודד עמן.

יתכן ואפשר לכנות מגמה זו 'יהודית' בשל המודעות הגוברת לחשיבות האיזון בין כוחות היצירה באדם, צרכי הקיומיים, לבין תאוותיו, הנהנתנות והכוחניות, בכל הקשור ליחס בין החברה האנושית לבין הטבע כפי שבראו הבורא. הציוויליזציה הטכנולוגית המודרנית משקפת פעמים רבות גאווה חילונית רדיקלית, אשר רואה את עולם הטבע כשפחה וכמסייע בלבד להתקדמות המדע ולהתפתחות האנושות. אתוס מעין-דתי יוצר אידיאליזציה של ניצול ושימוש שגוי בעולם הטבע. החיים האנושיים נעשים יותר ויותר תלויים בנוחות שיש במחשב ובמכונות, באשליה של אנרגיה זולה, במזון המהיר ובפנטזיה של נידות הזהות הסוציו-אקונומית החובקת עולם, שאינה יודעת גבולות והיא ניתנת חינום. לעומת העוצמה התרבותית והמעשית של דימויים אלו, ציבור האנשים העוסקים באקולוגיה לא היו יכולים, עד לזמן האחרון, להביע עמדה מבוססת ומקיפה לבעיות של צמיחה, חלוקת העושר, שימוש במשאבי הטבע וגישה בריאה יותר ביחס לתרבות הצריכה על מעלותיה וחסרונותיה.

בישראל, בעיות אלו מסובכות יותר בשל מציאות תרבותית וביטחונית מיוחדת ובשל התביעות של כלכלה גדלה והולכת המונעת על ידי השאיפות של מדינה צעירה ודינמית. יתרה מזו, הצו הציוני ליישב את הארץ, מעבר לחשיבותו ההיסטורית, יצר תודעה לאומית שכמעט ואינה מודעת לחשיבות התכנון במדיניות השימוש והפיתוח של הקרקע. המחסור בתוכנית אב ארוכת טווח לתכנון המרחב יצר מצב כאוטי מבחינה פוליטית שהנו נתון לגחמותיהם של בעלי אינטרסים קצרי טווח, כאשר ישנה בממשל מעט מאד מודעות או דאגה אקולוגית.

כל ניסיון ליצור שינוי חברתי ביחס למציאות זו תלוי, בין היתר, ביצירת מודעות לנזק ההולך ונמשך לחולים ולזקנים, לתינוקות ולסובלים תמימים אחרים. ישנה בישראל מחויבות עמוקה לדאוג לצורכיהם של החלשים, החולים והנזקקים. למקורות ההלכתיים והעיוניים של היהדות יש דברים רבים לומר ביחס לסכנות זיהום האוויר והמים כלפי האוכלוסיות החלשות. המקורות שיובאו בהמשך מציבים את קווי המתאר ההלכתי של רחמים ומחויבות בתחום זה, דבר שעשוי להשפיע על הסוגיות המהותיות שעמן אנו מתמודדים.

ישנו צורך בשפה ערכית רבת עוצמה שתתמוך במודעות אקולוגית. הצגה מנומקת הנסמכת על מקורות היהדות המרכזיים ביחס לסכנות של המצב הקיים, עשויה להשפיע באופן משמעותי על המודעות של הציבור בישראל אודות סדר היום הציבורי, והיא אולי אף תעודד פעילות ברמה הקהילתית והארצית.

יחד עם בירור תכני היסוד בסוגיה הלכתית רבת חשיבות זו, עלינו לעמוד גם על התפקיד של העוסקים בתורה, ובעיקר של הרבנות הקהילתית, להביא לשינוי חברתי ותודעתי בחברה בישראל. האתגר של תרגום התורה למצע לעשייה חברתית-כלכלית נשאר בימינו משאלה ורצון חבוי בלב רבבות. פסיקה הלכתית ככלי ליישום התורה, אף שבמקרים רבים היא מעניקה מענה מדויק וצרוף לשאלות החיים, נשארת, בדרך כלל, **תגובה למציאות קיימת ולא כלי המעצב מציאות חדשה**. פסיקה זו מעצבת תודעת חיים של הפרט בתחומים רבים, אבל אין בה להגדיר מצע תורני כבסיס לעשייה בתחומים חברתיים ותרבותיים, כשלא מדובר בביטחון והתיישבות, במישור הקהילתי והלאומי. מה שעומד על הפרק הוא שאלה רבת חשיבות לעתידה של התורה בישראל בדורות הבאים. מה מקומה של המנהיגות הרבנית כמנהיגות חברתית רלוונטית בישראל? **האתגר היום נובע מהכרח העשייה למען חיים ציבוריים אחרים במדינה ולא רק מקסם האידיאה התורנית לבירור דרכה של "תורת ארץ ישראל"**.

א. סוגיית נזקי שכנים

המקור ההלכתי להגדיר את היסודות העשויים להכריע את השאלות הנוגעות בסכנות זיהום האוויר לבריאות הנו דיון קצר במסכת בבא בתרא (כג, א). הפרק השני במסכת עוסק כולו בסוגיית "נזקי שכנים", ומקוצר היריעה לא

* המאמר נכתב על בסיס מחקר נוסף שנעשה בתמיכתו של "הוועד לאיכות החיים- הר נוף", עמותה דתית, סביבתית ללא מטרות רווח בירושלים. מאיר בן שחר, חבר בכיר בבית המדרש, תרגם את המאמר והיה שותף בעריכתו.

נוכל להרחיב בעקרונות היסוד שלה. אולם ניגע בדברים הנוגעים במישרין לשאלה בה אנו עוסקים. רק נזכיר שההלכה נפסקה כדעת ר' יוסי, התומך בזכותו של כל פרט לעשות ברכושו כרצונו, כל עוד לא נגרם נזק ישיר ומידי לזולת או לרכושו. אולם הטור (חו"מ סי' קסה) כותב שזכות זו מוגבלת בשני מצבים:

* כאשר הנזק הוא רציני ומתמשך, אפילו שהוא אינו מידי ואינו ישיר.

* כאשר הנזק אינו יכול להרחיק עצמו ממקור הנזק.

בשני מצבים אלו, אף אם פעולת המזיק אינה ישירה (גירי דידיה), מודה ר' יוסי שעליו חייב להרחיק את הנזק.

1. הסכמה שבשתיקה – קוטרא ובית הכסא

האם הסכמת הניזק יוצרת זכות למזיק, המתוארת כ'חזקה', להמשיך בפעילותו שעשויה להזיק, גם כאשר הניזק, בזמן מאוחר יותר, משנה את דעתו ומוחה על כך? עניין זה מעלה בין השאר את השאלה: האם חומרת הנזק משפיעה על המשקל היחסי שיש להעניק לאינטרסים של המזיק או למחאתו של הניזק?

מהסוגיה עולה בבירור שבמספר מקרים של הצקה או טרדה שתיקתו של הניזק איננה מחייבת. במקרים אלו הניזק חייב להיות מסולק על ידי המזיק, במידה והניזק משנה את דעתו ומוחה אפילו במקרים של נזק לא ישיר ולא מידי.

להלן שלוש בעיות ייחודיות שהגמרא מביאה אשר עומדות בתשתית הדיון באיכות הסביבה בהלכה:

* עשן (קוטרא)

* בתי שימוש (בית הכיסא)

* דברים אחרים שאינם מוגדרים כגורמים נזק, אך מהווים גורם לנזק לאנשים רגישים במיוחד ("הני דאנינא דעתיה")

למרות הקביעה שמפגעים אלו צריכים להיות מסולקים על ידי המזיק גם כאשר הניזק הסכים לסבול אותם זמן מסוים, הרי שהמפרשים הצביעו על הצורך בהבהרה: באיזה סוג עשן מדובר? עד כמה קשה ופוגע צריך להיות המטרד בכדי שייאסר באופן מוחלט? מהי הבעיה בבית הכיסא – הריח או דברים אחרים? אלו מטרדים ומפגעים נוספים עשויים להיכלל בקטגוריות שלעיל? למי הסוגיה מתכוונת בהתייחסה ל"יחידים רגישים", האם זו הגדרה אובייקטיבית או סובייקטיבית, ואם זו אכן הגדרה אובייקטיבית, מה הם הקריטריונים?

2. פגיעה ברכוש מול פגיעה בגוף

לעיקרון זה – שנוקזי "קוטרא ובית הכסא" אינם ניתנים למחילה – ניתנת הדגשה רבה יותר: במקורות רבים נעשית הבחנה ברורה בין נזק ממוני או נזק ברכוש לבין נזק גופני. במקרה הראשון זכותו של הניזק לתבוע את העברת המפגע הנה מוגבלת. זכותו מותנית בנסיבות שונות כגון: משך הזמן שהוא לא מחה, מי קדם למי – המזיק לניזק או להפך, וכן האם הייתה הסכמה פורמלית ומחייבת או שמא רק הבנה שבעל-פה. אבל במקרים של פגיעה **גופנית**, למזיק אין שום זכויות, והוא חייב להעביר את המפגע ללא שהיות.

למשל, הרמב"ן קובע באופן ברור (בבא בתרא נט, א ד"ה הא):

שאני אומר, קוטרא ובית הכיסא, **לפי שהן נזקין בגוף** אין להם חזקה. לא אמרו חזקה בנזקין, אלא בנזקין ממוני. דאמת מים וסיד וסלעים והשרוין עמהם שאין נזקין אלא בכותלו של חברו, אדם מוחל על כותלו אפילו יפיל אותו ממש. אבל קוטרא ובית הכיסא שהוא עצמו ניזוק ומצטער בהם – אין להם חזקה. וזה טעמו של רב יוסף בקורקור שהאסטניסין ואניני הדעת מצטערין וניזוקין הן בכך.

אמנם ישנה שיטה אחת בין הראשונים שנראה כי היא חולקת על כך. לשיטה זו אפילו כאשר ישנו נזק גופני, אם הוא נעשה באופן לא ישיר ולא מידי, אם הניזק הסכים בעבר להרשות למזיק לעשות כרצונו ישנו בסיס לחזקה של המזיק. זוהי דעת רבו של הרשב"א (מובא בב"י סוף סי' קנה, ועי' שו"ע שם סעי' לו). מכל מקום גם לשיטתו הרי שלניזק ישנה זכות למחות לפני שהחל הנזק בפעולתו, ורק כאשר מקור הנזק או המפגע היה קיים והניזק לא מחה, הוא איבד את זכותו למחות. אולם מסתבר שדעה מקילה זו לא נתקבלה להלכה. כמו כן רבים אף צמצמו את הגישה הזו רק למקרים שבהם הניזק נתן למזיק רשות בכתב למזיק לעשות את מעשיו.

3. מקרים נוספים

ההנחה המשותפת לכל הפוסקים היא כי המקרים של "קוטרא ובית הכיסא" הם דוגמאות בלבד. מקרים אלו מייצגים קבוצה של מפגעים המוגדרים כ"נזקים גדולים שאין דרך העולם לסובלם". גם מידות המרחק המוזכרות במשנה ובגמרא הן דוגמאות בלבד. בכל תקופה ומצב יש לקבוע את גדר ההרחקה הראויים על פי טיבו של הנזק. על פי דעת הרמ"א, מרחקים אלו צריכים להיקבע על ידי מומחים לנושא. וכך קובע הטור:

והיכא שאינו ידוע (שיעור ההרחקה) כתבו, בכדי שלא יזיק... כי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. והקפידה תורה שלא יעשה אדם בתוך שלו דבר הגורם היזק לחבירו.

4. הגדרת 'קוטרא'

מה הם האופנים שבהם הובן 'קוטרא' על ידי הפוסקים? באלו תנאים הגדירו מפגעים כ"נזקים גדולים שאין דרך העולם לסובלם"? שאלות אלו נידונו במקורות רבים וניתן להצביע על שתי גישות עקרוניות: לדעת בעלי התוס' (כג, א ד"ה בקוטרא) רק כבשנים גדולים היוצרים כמות גדולה של עשן באופן מתמשך ולאורך זמן ראויים להיחשב כ'קוטרא'. ובאופן דומה רק בתי כיסא שהם מעל הקרקע ושהצחנה מהם נודפת למרחוק ראויים להיחשב כ'בית הכיסא'. כל מפגע שהוא פחות מאלו, כמו עשן מאח ביתית או מתנור, אינו 'קוטרא'. במקרים אלו אם הניזק סובל אותם מההתחלה, אזי המזיק מקבל חזקה קבועה. רב היסדאי (מובא בבי" סוף סי' קנה) סובר שאפילו רק כאשר התנאי השני מתקיים, דהיינו הנזק או המפגע הנם תדירים ומתמשכים - די בכך בכדי להגדיר עשן כ'קוטרא'. אין צורך בכמות עשן גדולה יותר מזו הנפלטת מאח ביתית או מתנור.

נראה כי פסיקת השו"ע (סעי' לז-לה) נוקטת בעמדת ביניים. הסעיף פותח בהבחנה המקובלת בין כבשנים ותנורים תעשייתיים לבין אלו הפרטיים. הוא ממשיך בהגדרתם של שלושה מאפיינים של 'קוטרא' אשר בגינם יכול הניזק לתבוע מהמזיק להעביר את המפגע אפילו במקרה שהוא סבל אותו זמן מה. מאפיינים אלו הם:

א. נזק מתמשך ויומיומי. אין הכרח שמדובר בפעילות של 24 שעות מידי יום, די בכך שמדובר בפעילות יומיומית המתבצעת במרבית שעות היממה.

ב. העשן מופץ על ידי רוח רגילה ולא רק על ידי רוח שאינה מצויה.

ג. גרימת נזק או מטרד פיזי לבני האדם.

5. אובייקטיביות וסובייקטיביות

מעניין לציין שכבר בסוגיה (בבא בתרא כג, א), המשמשת כבסיס לדיון שלנו, ההערה המסכמת מרחיבה את דיני 'קוטרא' כך שהם חלים גם על "אנינא דעתייהו", באופן שבעבורם אפילו מפגע קל יותר נחשב לבלתי נסבל. מקור ההרחבה הזו הוא אצל רב יוסף אשר הדקלים שלו סבלו מהפרשותיהם של העורבים, ותבע מהסוחרים שסחורותיהם משכו את העורבים לסלק את סחורותיהם המהוות מקור לנזקיו. תביעה זו לא נתפסה כמוגזמת, או כעניין של רגישות מיוחדת. אדרבא, עמדת רב יוסף, שעל פיה כמעט כל מפגע או נזק הפוגעים בגוף יכולים להפוך למעין 'קוטרא' אישית וייחודית לאדם, נעשתה בסיס לדיינים הלכתיים חשובים. עיקרון ה'קוטרא' מנוסח כ"נזקים גדולים שאין דרך העולם לסובלם", והנה במקום לצמצם את תחולת העיקרון למקרים שבהם דווקא רוב בני האדם סובלים הרי שאנו מוצאים את הקביעה הבאה:

כל דבר שיזדע שאין המערער יכול לסבלו, אף על פי ששאר בני אדם סובלין אותו, אין לו (למזיק)

(טור סי' קנה)

חזקה כנגד המערער הזה.

עיקרון זה נותן דגש מיוחד למקרים שבהם הניזק אינו בריא כראוי, ואזי הנזק או המפגע הנם קשים במיוחד עבור מצבו. ישנה חשיבות מיוחדת לעובדה שההלכה מכילה את העיקרון האובייקטיבי של 'קוטרא' גם על מצבים סובייקטיביים של רגישות מיוחדת או חולי לא מוכר של הפרט הניזק. ואכן הרמ"א הסיק שהעיקרון של 'קוטרא' מביא לכך שגם נזקים שאינם עומדים בקריטריונים של "קוטרא ובית הכיסא", נחשבים כ'קוטרא' לעניין חובת ההעברה המוחלטת שלהם (עי' למשל שו"ע קנו, ב).

ב. השלכות הדיון לסוגיית איכות הסביבה

בדברים לעיל לא פרשתי את הדיון ההלכתי לשם פסיקה. אינני רואה את עצמי כמי שראוי להציע מסגרת לפסיקה, הלכה למעשה, מול בעיות לאומיות כלכליות-מוסריות. מאידך, יש חידוש מרחיק לכת בטענה העיקרית שבבסיס המאמר, והוא, **שיש לראות בהנהגה הרבנית מוקד השראה לפעילות חברתית אקטיביסטית של קהילות הלכתיות בשם אינטרסים תורניים**. תפיסתי היא, שמעורבות רבנית זו מתחייבת מעצם המושג של מנהיגות תורנית בחברה הישראלית, ושהיא חייבת ללוות פעילות חינוכית ושל פסיקה קהילתית. רק על בסיס מצע בעל עומק רעיוני-אמוני מחד, ומצע הלכתי חד-משמעי ובעל "שיניים" נוקבות ומחייבות, מאידך, אפשר לממש שאיפה זו.

1. מקורות הגותיים מול מקורות הלכתיים

אפשר היה למצוא סוגיות תורניות רעיוניות נגישות יותר מסוגיות נזקי שכנים בכדי להמחיש את האחריות של הנהגה רבנית למצב הבריאותי של הציבור. למשל, מצוות עגלה ערופה מעמידה בפנינו בצורה חד-משמעית את אחריות הנהגה הרוחנית לסביבה שלה, בכל הקשור לדיני נפשות. מתוך עיון בהלכה

ובמחשבה במצוה זו, אפשר היה לנסח מסגרת מוסרית-מעשית רלוונטית גם לשאלות בדיני נפשות הקשורות למפגעים סביבתיים. בכל זאת, התרחקתי מסוגיות חשובות מעין אלו. טענה סמויה במאמר היא שאמירות מוסריות-תורניות כלליות, הגות אמונית עם "חיוך תורני", מצליחות, לכל היותר, לעניין לזמן קצר ובאופן חולף את חלק מהציבור. ובכל זאת, נדמה, שאמירות מוסריות, הגותיות וכלליות כאלו, לא יעוררו את הציבור לעשייה, אין בהן את הנחרצות המחייבת, הבהירות והחדות, של פסיקה הלכתית.

השאלה העומדת לפנינו איננה אם נוכל למצוא מקורות תורניים רעיוניים לאחריות רבנית בענייני הסביבה. בנושא זה נכתבו ערימות של חוברות ששאפו להראות שגם לתורתנו הקדושה "יש מה לומר", גם היא "מתקדמת". בדרך כלל, חוברות אלו לא השפיעו מאומה על צורת התנהגותן של קהילות דתיות. על כן, הלכתי בדרך אחרת: חיפשתי סוגיה הלכתית שביסודה הגדרה ברורה שמי שגורם לזיהום סביבתי הפוגע בבריאות הציבור **נחשב מזיק, והוא חייב לסלק או להרחיק את מקור הפגיעה מהאוכלוסייה הסובלת**. במידה והצלחתי להוכיח שיש אמנם מצע הלכתי שכזה, אזי לדעתי על רבני הקהילה מוטלת החובה של הנהגה תורנית שתשאף לממש אינטרס תורני זה – בנוסף לפעילות הרבנית המקובלת של הוראה הלכתית וחינוך לתורה, אמונה ומצוות. עליהם להביא את הציבור לעשייה שימלא את המסקנות ההלכתיות-רעיוניות בתוכן מעשי ומחייב.

2. "קוטרא ובית הכסא" – בהשלכה למעשה

הפסיקה ההלכתית המבוססת על הסוגיה של "אנינא דעתאי כי קוטרא ובית הכסא דמו" במסכת בבא בתרא (כג, א), מהווה בסיס הלכתי-רעיוני להנהגה תורנית בשל כמה נקודות מרכזיות העולות ממנה:

- במקרים אלה חייב בעל המפגע לסלק את המפגע.
- גם במקרים שהסכים – "מחל" – הניזק, מסיבה כלשהי, לסבול את המפגע, הוא יוכל להתחרט ולמחות – היות ובמקרים אלו "אין חזקה בנזקין".
- הפסיקה הרחיבה את המקרים של "קוטרא ובית הכסא" לכלול קבוצה גדולה ומגוונת של מפגעים ש"אי אפשר לסובלם".

ישנה נקודה משמעותית נוספת שהופכת דווקא את סוגיה זו למצע הלכתי-רעיוני מחייב ונוקב לעשייה קהילתית מול מטרדים סביבתיים-בריאותיים. על אף שבגמרא "קוטרא ובית הכסא" הנם מהווים פגיעה סביבתית ברכוש השכנים ובאיכות החיים, הם הפכו במרוצת הדורות, לבסיס בפסיקה האוסרת פגיעה בגוף האדם, ובבריאותו.

בדיוננו הבאנו את שיטת הרמב"ן (בבא בתרא נט, א) שמקשר בין קוטרא ובית הכסא לבין "נזקין בגוף", ואף רואה בנקודה זו את הבסיס לחומרה שדווקא במקרים אלה אין חזקה בנזקין. בספר 'איכות הסביבה' שיצא זה עתה בהוצאת המכון לרבני היישובים, קרית ארבע-חברון, מובא (בעמ' 107) אשכול של שיטות ראשונים ההולכות בדרך הרמב"ן. היד רמה (בבא בתרא כג, ב אות פ, ד"ה ושמעינן) כותב שאין חזקה בנזקין, דווקא בקוטרא או בריחא בבית הכסא, והוא הדין לשאר נזיקין דמזקי ליה לגופיה דאיניש. היכא דלא יכיל לקובלינהו מחמת דאנינא דעתאי, לא קיימא עליה חזקה. גם לשון הטור (ח"מ סי' קנה) מבוססת על לשון הרמ"ה, אלא שהטור איננו מקבל את הצמצום לפגיעות בגוף ורואה גם ב"נזקים גדולים" ברכוש הרחבה של קוטרא ובית הכסא, כאילו היו נזקים בגוף. ראשונים נוספים נוקטים בשיטת היד רמ"ה, כגון: שו"ת הריב"ש (סי' תנו); ריטב"א (בבא בתרא כג, א ד"ה ומאי); נמוקי יוסף (לרי"ף שם יב, א); בעל העיטור (אות מ מודעא דף מח).

3. דעת האחרונים

ייתכן והשימוש הבולט ביותר של סוגיית קוטרא ובית הכסא לאסור פגיעות בריאותיות בגוף האדם הוא של הציץ אליעזר (חט"ו סי' לט), בסוגיית העישון הפסיבי, כלומר, עישון במקומות ציבוריים העלול להזיק גם ללא-מעשנים. חשוב לציין שמהלך הניתוח במאמרינו דומה בנקודות רבות לתשובה זו של הרב ולדנברג – והרי השאלה של מעשן הפוגע בלא מעשנים הנו זהה בזעיר אנפין לשאלה של עשן, או חומר מסכן אחר, הפוגע באוכלוסייה חולה, חלשה וזקנה המתגוררת בסביבה. במיוחד מרתק הדמיון בין שאילת עישון לבין מפגעים סביבתיים בריאותיים בכך שידע מדעי מצטבר הוא שיוצר מציאות חדשה בה הניזוקים הסובלים

מתחרטים על הסכמתם המקורית לשאת את המטרד. בעיקר חשוב לצטט מהציף אליעזר את הדברים הבאים:

...במחקרים האחרונים שנעשו מתברר כי האנשים הנמצאים בקרבת מעשן במקומות סגורים, כגון מקומות עבודה, אולמות, כלי רכב וכדומה, הם נהפכים למעשנים פסיביים, וזה עלול להביא אותם לנזקים בדרכי הנשימה, לשיעול, ואפילו לדלקת הסמפונות והריאות, דבזה ההשפעה לרעה איננה רק למעשנים אלא גם לילדיהם ולסביבה בה הם חיים. לכן ברצוני להוסיף בזה, כי המעשנים במקומות ציבוריים, כגון: בשיבות, מקומות עבודה מקומות ציבור וכדומה - הזכות לפי ההלכה לכל אחד ואחד הנמצא והצריך להימצא שם להתנגד למעשנים ולדרוש מהם לא לעשן בהיות שזה מזיק פחות או יותר גם לסובבים אותו ולנמצאים במחיצתו, דדבר זה שעשן מזיק לגוף האדם ויכול למחות על כך, ושזה אחד מהדברים שלא מועיל בזה אפילו חזקה - מקור ובית אב לו בסוגיית הגמרא במסכת בבא בתרא דף כג; ונפסק כך להלכה...

הציף אליעזר מביא בהקשר זה את שו"ת הרשב"א (ח"ג סי' קסב) בנוגע לקוטרא ובית הכסא:

דכל הנזקין האלו שהן נזקי הגוף יכול לומר סבור הייתי לקבל ואיני יכול לקבל, ע"ש.

מקור נוסף המובא שם הנו **נתיבות המשפט** (ס' קנו ס"ק ז), בו כתוב:

דאם היה בריא ונחלה, לא מהני חזקה קודמת, שכבר החזיק כחולה. ודאי **דדמי לקוטרא ובית הכסא**, ע"ש.

סיכומו של דבר, סוגיית קוטרא ובית הכסא, עם הפרשנות והפסיקה שהסתעפו ממנה, מהווה בסיס הלכתי-רעיוני איתן באמצעותו תוכל הנהגה רוחנית המעורבת בחברה הישראלית, לעורר עשייה קהילתית ממוקדת ויעילה נגד מטרדים סביבתיים מוכחים בשם תורתנו הקדושה.

ג. פוסקי הלכה בשאלת איכות הסביבה

הולך ונצבר מחקר אמין בתחום הבריאות הציבורית בכל הנוגע ליחס בין איכות האוויר לבין רמת מחלות הריאה והלב באוכלוסייה. בכל החברות התעשייתיות "המתקדמות" מקרי סרטן הריאות ומחלות כרוניות ומסכנות חיים אחרות מתרבים אף בין הלא מעשנים. הגורמים העיקריים האחראים לתופעות אלו הם תרכובות הרכב והתחבורה ודפוזי הייצור והצריכה בחברות אלו. החברות "המתקדמות" צורכות אנרגיה ללא תשומת לב מספיקה לתוצאות המזיקות לבריאות הציבור. לפי הנתונים המעודכנים במחקרים שנעשו בארה"ב ובאירופה (עדיין לא נעשה מחקר מקיף בתחומים אלו בישראל) ישנן אוכלוסיות בעלי פוטנציאל גבוהה במיוחד להיזק בריאותית - חולי אסתמה, ילדים, זקנים וחולי ריאה ולב כרוניים, ומצוה עלינו להגן עליהם (המחקרים מתפרסמים בישראל בחסותם של שני ארגונים הפעילים בתחומים אלו – מרכז השל לחשיבה ומנהיגות סביבתית ומרכז אדוה).

הנתונים מעידים על צורך הולך וגובר להעצים את המודעות החברתית בישראל לסכנות אלו. דווקא המנהיגות התורנית צריכה להיות שותפה להובלת שיח ציבורי נוקב בסוגיות אלו בכדי לכוון לערוץ שיכלול את כל המתחייב לתכנון ופיתוח המשאבים הלאומיים מהמשך מימושו של החזון הציבורי תורני בישראל. ועוד, העוצמות שבחשיבה ההלכתית מסוגלות לחתור לאיזון דינמי בין מספר ערכים תורניים, אף אלו הנראים כסותרים בנתונים של מציאות מסוימת. דווקא חשיבה מעין זו עשויה להציע מסגרת פעולה ערכית בהתגוששות בין אידיאלים סביבתיים לבין אינטרסים חיוניים, כלכליים ולאומיים.

לענייננו, נעלה כמה מחשבות ראשוניות אודות הקשר בין המסורת ההלכתית הברורה שסקרנו לבין תפקידה החיוני של הנהגה תורנית בכל הקשור לשינוי במודעות חברתית.

שאלות הלכתיות של 'קוטרא', ושל נושאים קרובים, הנידונות בשו"ת בעידן המודרני, הן בדרך כלל בעלות אופי מקומי. ראשית, הסוגיות הללו עוסקות בקונפליקטים בין שכנים הנמצאים בקרבה רבה. הפסיקה ההלכתית במקרים אלו משקפת בצורה נאמנה את עמדת ההלכה כפי שתוארה לעיל.

מכל מקום, חשוב לשים לב לכך שאין אזכור בפסיקה ההלכתית בדורות האחרונים, עד כמה שידי מגעת, לשאלות של קהילה וסביבה בהקשרים הרחבים יותר של זיהום אוויר בחברה טכנולוגית מודרנית. במילים אחרות, נראה שלא קיים שום תקדים ברור בפסיקה של התקופה האחרונה העשוי לספק מסגרת להסיק מסקנות מעשיות בתחומים של מפגעים סביבתיים.

יתרה מזאת, נעשתה רק מעט עבודה שיכולה לסייע לנו להעריך עד כמה המקורות ההלכתיים החד-משמעיים שהובאו לעיל יכולים לשמש כמסגרת עבודה לפעילות ומודעות קהילתית. כיצד ניתן להעביר את מה שנראה כמסורת הלכתית ברורה העוסקת בהגנה מפני נזקים שונים לכדי תכנית של שינוי חברתי, אפילו רק בקרב שומרי ההלכה?

עניין זה נוגע לשאלת תפקידה של הרבנות כהנהגה חברתית בקהילות הדתיות ובחברה הישראלית הרחבה יותר. רבנים רבים נרתעים מלהתערב בתהליכים חברתיים הנוגעים לכלל הקהילה, ולא יאיצו או ייזמו תהליכים שכאלו.

במקרים רבים הרב יענה לשאלה במידה ויהיה מישהו מהקהילה שיעלה אותה, או שיסתפק בדרשת שבת בבית הכנסת או בהעברת סדרת שעורים בקהילתו. בכל הנוגע לשאלות ערכיות תשתיות בענייני חברה וכלכלה, לפעמים בין הרב והקהילה נוצרה מערכת ציפיות המקהה פעילות קהילתית בתחומים אלו, כאשר כל אחד מהצדדים מצפה מהצד השני ליזום ולפעול.

במסגרת תפיסה קהילתית רחבה יש צורך להעלות את השאלות הבאות:
עבור איזה מעגלים אנושיים אמורה ההנהגה הרבנית בכלל והפסיקה בפרט להיות רלוונטית ומשמעותית בחברה הישראלית?

מה הן בכלל השאלות ההלכתיות שיש לשאול? מי אמור להעלות אותן, האם קבוצות מודאגות דוגמת אימהות, רופאים, זקנים, ארגונים קהילתיים ופעילי קהילה, או שמא פוסקי ההלכה עצמם?
האם בכלל צריך להעלות סוגיה חברתית דחופה כשאלה הלכתית, או שמא זו צריכה להיות הצהרת כוונות שיש בה תמיכה של מספר רבנים במטרה להביא לשינוי תודעה בקהילותיהם? וביתר שאת, כיצד יש לרבנים קהילתיים לפעול בכדי להביא לשינוי תודעה בסיסי בקהילתם בקשר לסוגיה כזאת, ובכדי לעורר קבוצות בעלי מודעות חברתית לאקטיביזם שקול?

לפני שנה העלה הרב הראשי לשעבר, הרב בקשי-דורון, את שאלת המנהיגות הקהילתית של הרב בהקשר של סוגיית איכות הסביבה. מתוך דבריו היה ברור שהוא תומך בכך שהרבנות תנקוט בעמדה בעניין איכות הסביבה שתבטא את הפסיקה ההלכתית הברורה, ותביא לשינוי בישראל בתחום זה. עם זאת הוא היה מסופק למדי ביחס ליכולתם של הרבנים להשפיע על המצב אפילו בסוגיה כל כך נוקבת כמו סוגיית הזיהום במפרץ חיפה. הרב טען שגם כאשר מדובר בסכנות ברורות המאיימות על ריכוז גדול של אוכלוסייה החיה בצלה של תעשיית הכימיקלים ותעשייה כבדה אחרת - הציבור, הדתי והחילוני כאחד, איננו נעתר לרבנים כסמכות בניהול.

הרב בקשי-דורון השתמש במצוות 'עגלה ערופה' כמסגרת תורנית המחייבת את ההנהגה התורנית לאחריות יוזמת כלפי הקהילה בעניינים של חיים ומוות. ואולם עד כמה שמושג זה חשוב, הרי שהוא עדיין רחוק מהאופן שבו בנויה החברה הישראלית היום. למעשה השימוש במושג 'עגלה ערופה' בשיח על המנהיגות הרבנית כיום רק מלמד עד כמה אנו חסרים את התרגום המעשי של מושגי יסוד תורניים למסגרות ומושגים הרלוונטיים למציאות שלנו.

אך מצד שני, חשוב להדגיש שישנן דוגמאות חשובות של פעילות רבנית יוזמת בתחומים קהילתיים בישראל היום. הדבר בולט במיוחד בקרב חצרות החסידים. כך, אצל חסידות גור, למשל, הוליכו תנאים חברתיים-כלכליים את המנהיגות ליזום שינוי חברתי בנושא של מימון חתונות ולהביא את הקהילה להשתנות - מדיניות שכידוע הביאה לתמורות חשובות בקהילות אחרות בתחום הזה. בקהילות ספרדיות מסוימות הסמכות הרבנית עוסקת בשאלות רבות ומגוונות, בחיי הפרט והקהילה, מעבר למישור הפסיקתי המקובל, וכך ברחוב החרדי. בחברה הדתית-לאומית רבנים עוסקים גם בשאלות של מדיניות וביטחון. נקיטת אסטרטגיה יוזמת שתעשה שימוש יישומי ביסודות הלכתיים, שלא רק במסגרת פסיקתית מובהקת, עשויה להביא רבנים רבים לפעילות רבה יותר העוסקת בצרכי האנשים ובקהילותיהם.

ד. פסיקת הלכה המניעה שינוי חברתי

במהלך החשיבה על האופן שבו ניתן להעביר את ההלכה אל המציאות, היינו כיצד ניתן לעשות ביסודות ההלכתיים שימוש ליצירת שינוי חברתי, יש לתת את הדעת על התפקיד המיוחד של פוסקי הלכה מרכזיים - גדולי תורה מובהקים. הסוגיה שמצאתי אותה כרלוונטית ביותר בהקשר זה היא שאלת העישון כפי שעולה בספרות ההלכתית האחרונה.

במשך דורות רבים השאלות ההלכתיות העוסקות בעישון ובסיגריות נגעו לעניין השימוש בהם בחגים ובצומות. האם הנאת העישון כמוה כ"אוכל נפש" לעניין הבערת אש, וכן האם היא נחשבת כמאכל לעניין צומות? בחמישים השנה האחרונות, הציבור במדינות המערביות הלך ונעשה מודע יותר לסכנות שבעישון. ואכן כעבור זמן נשאלו מספר פוסקי הלכה חשובים בעניין עמדת ההלכה ביחס למידע החדש אודות נזקי העישון. בתשובותיהם עולות מספר סוגיות עקרוניות הנוגעות ביחסי הלכה וקהילה.

השאלות שבהן עוסקות התשובות הן: מהו היחס של ההלכה אל ממצאי המדע? כיצד רואים הפוסקים את תפקידם ביחס להשפעה על שינויים חברתיים? כיצד הם רואים את הסכנות הבריאותיות בתוך המסגרת ההלכתית? בין היתר עסקו בשאלות עישון בדורנו שלוש פוסקים מרכזיים, ויחסם לעניין יכול ללמד על דרכי הקשר בין הנהגה רבנית לבין קהילה. הרב אליעזר יהודה ולדנברג, הרב עובדיה יוסף והרב משה פיינשטיין ז"ל.

1. הציץ אליעזר

ההתנגדות הנחושה והחד-משמעית ביותר לעישון הועלתה על ידי הרב ולדנברג בשו"ת ציץ אליעזר (חט"ו סי' לט). בתשובה למכתביו של ד"ר יוסף שוסייהיים הוא עומד על האינדיקציות הברורות המורות על קשר בין עישון לבין בעיות לב וסרטן הריאות. במילים חריפות הוא אוסר על העישון בהתבסס על הממצאים המדעיים. בין המקורות ההלכתיים על פיהם הוא אוסר את העישון נמצאת, בין היתר, סוגיית "קוטרא ובית הכסא". יחד עם זאת, הוא מתבסס על מקור בעל אופי כללי ביותר, היינו איסור התורה שאדם יפגע בעצמו והחובה שאדם יגן על עצמו מפני כל נזק גופני אפשרי.

מכל מקום השאלה המרכזית הנוגעת לעניינינו היא: איזו השפעה הייתה לדבריו על הקהילה? כמה מעשנים הפסיקו לעשן מפני שמכות הלכתית מובהקת קבעה כי הדבר מנוגד לתורה? מובן שיש להביא בחשבון את חולשתם של מנהיגים דתיים בקהילות דתיות מודרניות רבות בישראל. הרב ולדנברג אמנם היה באותו הזמן בעל מעמד משמעותי בעולם ההלכה, כחבר בית הדין הרבני העליון, אך הוא היה חסר קהילה מוגדרת שאליה היה יכול לכוון את דבריו. הדבר הלמד מכאן הוא כי בהיעדר בסיס קהילתי משמעותי, אפילו אם קיימת עמדה הלכתית ברורה ונוקבת - היא לא תוביל לשינוי חברתי. אבל ייתכן שפעילות קהילתית המגובה בסמכות הלכתית משמעותית עשויה להניב תוצאות משמעותיות יותר.

2. הגר"ע יוסף

בצד השני עומד הרב עובדיה יוסף. השפעתו על קהילה בעלת זהות מוגדרת היא רבה ונוגעת לתחומים רבים. הוא אינו רק סמכות הלכתית, אלא גם מנהיג שיכול בעת הצורך להביא אנשים רבים לפעול ולעשות על פי הוראתו. אבל דווקא בסוגיית העישון הוא אינו נוקט עמדה. תשובותיו בעניין העישון עוסקות בשאלות המסורתיות של עישון בחגים ובצומות. ביחס לראיות המדעיות על נזקי העישון, הוא העדיף שלא להתייחס אליהן.

ניתוח מעמיק של הפסיקה של הרב עובדיה יוסף הנו מחוץ למסגרת דיוננו. מכל מקום מה שחשוב לזכור הוא כי הוא מסוגל להביא לשינוי חברתי כאשר הוא רואה בכך חשיבות. פסיקתו מתבססת, ככל הנראה, על מרכיבים עקרוניים בנוגע ליחסי הלכה ומודרנה, שמכוחם הוא נמנע, הן במקרה של עישון והן במקרים אחרים, מלבנות גשר בין הקהילה, המדע והתורה. במסגרת היחסים המיוחדים שבין הרב והקהילה, מרכיבים אלו משתקפים בעובדה שלא מצאנו בספריו מישור שמצא לנכון לשאול את הרב האם עישון אסור או מותר.

3. הגר"מ פיינשטיין

עמדותיו של הרב פיינשטיין ז"ל ל הנן מורכבות במיוחד. בתשובה ידועה (שו"ת אגרות משה יו"ד ח"ב סי' מט) נשאל האם מותר לעשן לאור הצטברות המידע המדעי על נזקי העישון. התשובה הייתה כי על אף הראיות, הרי שמישהו שרגיל לעשן רשאי להמשיך ולעשן.

אם ננסה לזהות שיקולים שמעבר לניתוח המקורות ההלכתיים, ניתן לטעון כי עמדת הרב פיינשטיין קשורה בשאלת יכולתה של המנהיגות הרבנית להביא שינוי חברתי מצד אחד, ולרצון לשמור על יציבות הקהילה מצד שני. שני עקרונות אלו, העומדים בזיקה זה לזה, הוליקו את הרב פיינשטיין לדיון ההלכתי הכללי העוסק בנושא "שומר פתאים ה'". הדיון ההלכתי בנושא זה נוגע להתנהגות אנושית, שאף שיש בה סכנה, היא בכל זאת מותרת בשל היתרונות שהתנהגות זו מביאה לפרט או לקהילה.

הרב פיינשטיין כותב כי רק אחוז קטן באופן יחסי מבין המעשנים יושפע מכך לרעה. מצד שני רבים מאלו המעשנים זקוקים לכך והפסקת העישון תהא כרוכה עבורם בצער ובסבל. על כן עבור מעשנים רבים עשוי לתפוס העיקרון של "שומר פתאים ה'".

לעמדה זו יש השלכות רבות על נושא המטרדים הסביבתיים. מקורות משמעותיים ביותר לסכנות בריאותיות הנגרמות מזיהום אוויר הנם כלי הרכב והתעשייה הכבדה. אפשר לטעון כי עלינו לקבל שימוש בהם בשל הנוחות הרבה והיתרונות שהם מאפשרים עבור בני האדם, בבחינת "שומר פתאים ה'". ואכן הציץ אליעזר חלק על כך בתשובה נוספת (ח"י"ז סי' כב), בה הראה כי העיקרון של "שומר פתאים ה'" אינו יכול לעמוד במצב שבו ישנו נזק ברור כמו בעישון, ואין ערך תורני ברור להמשיך ולקיים את ההתנהגות הזאת. ההשלכות לנושא המטרדים הסביבתיים הוא ברור.

תשובה נוספת שנכתבה על ידי הרב פיינשטיין עסקה במי שסובל מכך שאנשים אחרים מעשנים לידו - האם הוא יכול למחות ולתבוע מהם להפסיק (אגר"מ חו"מ ח"ב סי' יח). בתשובתו הוא תומך בזכותו של הסובל לדרוש מהמעשנים להפסיק לעשן בקרבת אלו שסובלים מכך. הוא עושה שימוש בשיטות ההלכתיות שהובאו לעיל. הוא דן ב'קוטרא', וכן במשמעויות של רגישות מיוחדת של "הני דאניא דעתיה", וכל אלו מספקים לדעתו בסיס לאסור את העישון במקרה זה.

האיזון העדין שיוצרת פסיקתו של הרב פיינשטיין מאפשר למעשן לא להתמודד עם הסכנות הממשיות שהוא מביא על עצמו, תוך התחשבות עם הצורך הנפשי למעשן והקושי שישנו בניסיון לשנות תודעה חברתית רחבה. אך מנגד קובע בעל **האגרות משה** שאין ביסוד של "שומר פתאים ה'" להצדיק פגיעה בסובלים אחרים. איזון פסיקתי זה הנו תכונה חיונית ביותר למנהיג תורני גדול הנמצא בקשר הדוק עם קהילה חיה, אך לא ברור אם הוא עשוי להביא לשינוי יזום חיוני בתודעה חברתית.